

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

«ՎԷՄ»-ի երկրորդ թուին մէջ (նոյն — Դեկտ. 1933) Պ. Իրազեկ՝ մեր ծանօթ բարեկամներէն և «Բազմավէպ»-ի թղթակից՝ զետեղած է «Հայ անդրանիկ թատերգութիւնը» (սրբագրէ՝ թատերգութիւնը) յօդուած մը՝ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ամբողջապէս ձախողանք է, քանի որ բոլորովին սխալ են ենթադրութիւններն և հիմները՝ որոնց վրայ կերտել կ'ուզէ իր տեսութիւնը:

Կը խնդրենք Պ. Իրազեկէ և մեր յարգելի ընթերցողներէն որ լաւ նկատեն մեր գրութեան նպատակն և ստիպողական հարկը՝ որով կ'ուզենք համառօտիւ ցուցնել մեր գրականութեան մէկ ճիւղին ծագման ստոյգ և վաւերական պատմութիւնը, հերքելով յարգելի յօդուածագրին դրութիւնը, առանց յետին մտքի կամ անձնագովութեան մարմաջի. ճիշտ այն միամիտ և բարի դիտումով — որուն վրայ չենք ուզեր բնաւ տարակուսիլ — որով Պ. Իրազեկ գրելով իր յօդուածը՝ համարած է սրբագրել հայ հասարակութեան մէջ տարածուած «ձրւմարտութեան դէմ» մեղք մը:

Ի՞նչ է Պ. Իրազեկի դիտումը. —

Պատասխանենք իր բառերով. «Մենք, կ'ըսէ Պ. Իրազեկ, գրադելով հնդկահայ տպագրութեան և մամուլի պատմութեամբ, ուրիշ խօսքով՝ բաւականաչափ հին հրատարակութիւններ քրքրելով՝ գալիս ենք յայտարարելու, որ ձրւմարտութեան դէմ մեղանշած են բոլոր նրանք, ովքեր կարծում են, թէ Հ. Պետրոս Մինասեանն է հայ անդրանիկ թատերագիրը եւ ուրեմն Մխիթարեան հայրերին է պատկանում առաջնութեան պատիւը հայ թատերագրու-

թեան ասպարէզում: Ճիշդ է այդ: Առաջնորդական պատիւը կամ առաջին խօսքը պատկանում է հնդկահայերին, որոնք «Խոսքով մեծ»-ի հրատարակութեանից դեռ 24 — 25 տարի առաջ ունեցել են ոչ միայն հայերէն թատերախաղեր կամ ներկայացումներ, այլ նաեւ թատերագիրներ ու թատերգութեանի յիմարտներ և թարգմանական»:

Որո՞նք են Պ. Իրազեկի փաստերը. — Նա կ'ըսէ. «Հ. Մինասեանն էլ իր վերոյիշեալ ողբերգութեան («Խոսքով մեծ») ընդարձակ յառաջաբանում կարծէք իրեն է համարում առաջին հայ թատերագիրը և գրուածքը որպէս անդրանիկը ներկայացնում»: Հոտ սակայն Պ. Իրազեկ արդէն ուզած է քիչ մը սրբագրել ինքզինքը. «Չմոռնանք փակագծերի մէջ յիշատակել, որ Հ. Մինասեանի աշխատութեան հրատարակութեանից 15 տարի առաջ, այն է 1830 թ. նոյն վեներական վանքի նորոնծայարանում գրելու խաղացել էին մի քանի թատերգութիւններ, որոնք անտիպ են մնացել. «Պողիկտոս վկայ» ողբերգ., «Աժդահակ» ողբ., «Անիւրհուրդ փառասիրութիւն» կատակերգ., «Տարապայման հեղութիւն» կատակ., «Անիրաւ շահասիրութիւն» կատակ. և «Անտեսութիւն դաստիարակութեան որդւոց առ սէր շահուց», կատակերգութիւն»:

Եւ յետոյ Պ. Իրազեկ կը ներկայացնէ հնդկահայութեան հայ թատերական՝ ըստ իրեն առաջին համարուած գործերը. «Հնդկահայոց մեզ յայտնի առաջին թատերգութիւնը Վօլտէրի «Ողբերգութիւն ի վերայ մահուան Յուլիոսի կեսարոսի» երկն է. թրգմ. անգլերէնից Յակոբ Նազար Շամբեանի ձեռքով՝ «ի զօրսանս ընթերցասէր պատանեկացն մերազնէից», եւ տպուած

Մադրասում, 1812 թուին, նոյն Յակոբի և իր եղբարց Յովսէփի տպարանում»...:

Յետոյ կը շարունակէ «բայց մեզ համար և մեր թատրոնի տեսակէտից՝ աւելի կարեւորը Հնդկահայոց երկրորդ անդրանիկ թատերգութիւնն է, որովհետեւ նա այլեւս թարգմանական չէ, այլ ինքնուրոյն և բացի դրանից, գրուած է ոչ միայն ընթերցանութեան, ինչպէս վերեւինը, այլ եւ խաղալու համար, ու քանիցս էլ խաղացել է ժամանակին»...:

Վերջապէս Պ. Իրազեկ ցոյց կու տայ թէ այդ երկի «Ճակատն է «ԽՏՐԱՒԻՄԱՅ ԴԺՐՈՂՈՒԹԵԱՆ»-ի չորս գործնաբաժանաւ: Աշխատասիրեալ ուղում մատաղ բանաստեղծի: Ի կալկաթա, ի 1 Հոկտեմբերի, 1821: Տպագրեալ յընծայեալ Տպարանի Յորդանանեան Պարոն Պողոսի, (ի Յ. Ար. Յակոբեան): Պ. Իրազեկ շատ աննպաստ կ'արտայայտուի այդ գործին տպագրական և լեզուական մասին, և թէ անիկա «շատ թոյլ է»՝ քանի որ «առաջին փորձ» է, «բայց... նա կայ և մնում է հայ անդրանիկ թատերգութեան և իրրեւ այդպիսին հայոց գրականութեան թանկագին զարդերից մէկն է կազմում», կ'ըսէ Պ. Իրազեկ:

Պ. Իրազեկ կը փնտռէ ի զուր՝ անծանօթ հեղինակին անունը. յետոյ մէջ կը բերէ «Խորադիմայ»-ի կցուած «Հասարակախօսութեան» մէջ դպիր Մարտիրոսի հետագայ կարեւոր յայտարարութիւնը. «Ես մեծ պարծանք կհամարի, որ մեր ազգի միջումն ես լինի (լինէի) սկիզբն, որ թատրոնական խաղարկութեան հեղինակ լինի դառնել, և էս անծանօթ գործի վրայ առարկութիւն լինի արարել, որ անմահ իմ անունս կը մնէր մեր ազգի միջումն». և հուսկ նոյն Մարտիրոս դպրի կարեւոր խօսք մ'ալ անծանօթ հեղինակի մասին՝ թէ ինչո՞ւ նա իր գործը չէր հրատարակած. «որովհետեւ նոր մին անծանօթ բանի հեղինակ դառնել եւ խրատայ եղել (հասկացել է), որ իւր ժամանակիցն կարելիայ խոթովն (ղծգոհեն), վասն որոյ ոչ անուննայ յիշել եւ ոչ Կալէլայ տվէլ»: —

Չանց կ'ընենք առ այժմ ուրիշ խընդրական կէտեր եւ տեսութիւններ եւ կը դառնանք իսկական հարցին ու կը յայտարարենք հակառակ Պ. Իրազեկի թէ՛ Հնդկահայութեան չի պատկանիր հայ թատերագրութեան առաջին պատիւը:

Նախ՝ որովհետեւ կարելի էր յիշել Լեւոնտանի հայ գաղութին մէջ՝ 1669 ին ի Լվով բնադրուած թատերական գործ մը «Հոփսիմէ» գրաբար լեզուով, տաղաչափեալ ողբերգութիւն, որ, թէեւ կըղզիացեալ երեւոյթ, սակայն արդար պահանջ և իրաւունք մը կրնայ ներկայացնել և դատ բանալ Պ. Իրազեկի դէմ:

Կարելի էր ըսինք, և շեշտեցինք նաեւ երեւոյթին կղզիացած դիրքը, ուզելով անցնիլ և կանգ առնել Մխիթարեանց առաջնութեան վրայ, և յայտարարելու թէ Պ. Իրազեկ ճշմարտութեան դէմ կը մեղանշէ կարծելով կամ պնդելով թէ Հնդկահայութեան կը վերաբերի, մինչ իրականին մէջ վեներական Մխիթարեանց կը վերաբերի այդ առաջնութիւնը:

Եւ ասիկա պատմական ստուգութիւն մ'է և ոչ անպարծ իւրացում:

Որո՞նք են մեր փաստերը Պ. Իրազեկի դէմ. — Պ. Իրազեկ հեռաւոր Հնդկաստանի գրական կեանքէն շատ աւելի դիւրաւ կրնար տեղեկանալ Մխիթարեան գրական կեանքին, յատկապէս թատերական մարզին մէջ: Այդ մասին, կը ցաւինք ըսելու որ, չէ նկատած հաւանօրէն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի կարեւոր գործը «Երկհարիւրամեայ գրական գործունէութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ վեներական Մխիթարեան Միաբանութեան» (տպ. 1905) թարգմանակ գլուխ մը կը բանայ հմուտ ուր ընդարձակ գլուխ մը կը բանայ հայրը (էջ 185 — 220) և կը բանասէր հայրը (էջ 185 — 220) և կը նշանակէ գլխակարգութիւններ, օր. «Մխիթարեանց հիմնադիր ու տարածող ազգային ժամանակակից թատերաբեմին. — թատերախաղ յորինող, զանոնք ներկայացնող և խրախուսող Մխիթարեան վարդապետները. — Մխիթարեան թատրոնական ներկայացումներու սկզբնաւորութիւնը՝ Մ. Պէշիքթաշեանէն 70 — 80 տարի յառաջ. — Մխիթարեան ներկայացումներու

նախկին վիճակը, տեղին ու պատրաստութիւնները. — Մխիթ. ներկայացումներու եղանակը, ներկայացնողներն ու հանդիսականք. — կարգադիր վարիչն ու Մեկեւնասները. — Մխիթ. ներկայացումներու տեսակները. — Ներկայացումներու անուանքը կամ նիւթերն իրենց ներկայացման և յօրինման տարբերութիւնով և բովանդակութեամբը. — Անտիպ նմոշներ. — Գիտողութիւն և եզրակացութիւն »:

Ինչպէս կը տեսնենք, լուրջ ուսումնասիրութիւն մը՝ ուսկից կը բաւականանանք կարեւոր կէտեր մերձեցնել Պ. Իրազեկի և մեր ընթերցողներուն:

Մեր փաստերու առաջինը վանքիս անտիպ ժամանակագրութիւնն էր քաղերն: 1760 թուականին սա տողերը կը կարդանք հոն. « Ի բարեկենդանի տարւոյս Նորընծայք ոչ խաղացին ինչ խաղ առաջի Հասարակութեան, ոչ մեծ և ոչ փոքր »:

Հ. Բ. Սարգիսեան մեծն ու փոքրն ստորագծելէ յետոյ կ'աւելցնէ « վասն զի ձախորդ դէպք մը հանդիպած էր ազգին », և այդ ալ ըստ ժամանակագրութեան:

Հարկ է ուրեմն ընդունիլ թէ 1760էն առաջ իսկ Ս. Ղազարու մէջ ստեղծուած էր հայ թատերագրութիւնն և իր յատուկ բեմը: Եւ պէտք է կարծել թէ՛ դերասանները վանքին Նորընծայք ու վարժարանցիք ըլլալով՝ ներկայացումները դրպրոցական-աշակերտական էին: Պէտք է խորհիլ որ անոնք տասնեւհինգամայ պատանիներէ մինչեւ երեսնամայ նորընծայ վարդապետներէ կազմուած էին: Կարելի է հոս մանրամասն նկարագրել այն յատուկ խնամքը՝ որով կը հրահանգուէին: Ուխտիս ժամանակագիրը՝ Հ. Մ. Աւգերեան զանց չ'ընել երբեմն շեշտել թէ այս ինչ անգամը խաղացին « ըստ ամենայնի գովութեամբ եւ քաջ անուամբ » (1808, 21 փետր.):

Թէ որքան համբաւ սփռած էին այդ ներկայացումները կարելի է գուշակել այն բազմաթիւ հայերէն որ իտալիոյ զանազան քաղաքներէն՝ Պոլոնիայէն, Փիզայէն, Փատուայէն, Թրիեստէն, Լիվոռնոյէն և մին-

չեւ իսկ Թրանսիլուանիոյ հեռաւոր գաղութէն վենետիկ կը թափէին՝ և ըստ մեր ժամանակագրին՝ վանք կու գային թէ՛ զուարճանալու և թէ՛ խրախուսելու ներկայացումները:

Գաղափար մը կազմելու համար անոնց յաջողութեան, և գործած տպաւորութեան կը յիշեմ Աւգերեանի արձանագրածը ժամանակագրութեան մէջ: Խօսքը Հ. Ստեփան Ասլիկեանինն է, որ Հոռոմի մէջ եւրոպական մեծ ներկայացումներ տեսնելէ վերջ ուրախութեամբ և զարմանքով կը յայտարարէր ի Ս. Ղազար, 1780ին, թէ « Բազում ինչ տեսի ի Հոռոմ, այլ ո'չ այսպիսի միակերպութիւն վայելուչ՝ ընդ առաջնորդութեամբ միոյ ուղղի »: Իսկապէս նշանակալից խօսք, որ կը թելադրէ ինձ Պ. Իրազեկի յիշեցնել նախ թէ այդ Մխիթարեաններէն ծնաւ ազգային թատրոնը, և այդ Մխիթարեաններուն ձեռքին տակ կրթութեան, մեծցան ինչպէս մեր նոր գրականութեան ամէնէն պատկառելիները՝ որպէս բանաստեղծ, Պէշիքթաշեան, Թերզեան, Հէքիմեան, Աճէմեան, Վարուժան և այլն, նոյնպէս նաեւ հայ բեմի անգերազանցելի տաղանդաւոր դերասաններ ձեւացան՝ երբեմն Պետրոս Աղամեան՝ անման, և այսօր վահրամ Փափազեան՝ նոյնպէս: Երէկ Աղամեան « Սովորութիւն ունէր, կ'ըսէ Հ. Բ. Սարգիսեան, բազմիցս յայտարարել թէ այդ ամենայն (յաջողութիւններ) կը պարտէր Մխիթարեանց և իրենց գործիք Բազմավէպի »: Եւ դեռ հազիւ երկու տարի առաջ նոյն երախտագէտ արտայայտութիւնն ըրաւ Վահրամ Փափազեան Սեւրի մեր վարժարանին մէջ փարիզահայ ընտրանիին առջեւ մատնանշելով իր կենդանի դաստիարակները՝ թէ անոնց կը պարտի ամէն յաջողութիւն:

Աւելցնենք նաեւ կարեւոր կէտ մը որ նոյնպէս անձանօթ ըլլալու է Պ. Իրազեկի: Ս. Ղազարու ներկայացումներուն համբաւը թուած հասած էր մինչեւ... Հնդկաստան: 1799ի բարեկենդանին Ս. Ղազարու մէջ ներկայացուցած էին Հ. Ղ. Ինճիճեանի Մեծն Վարդանայ Մամիկոնեանի փախուստը

դէպ ի օտարոթիւն: Եւրոշ 30 տարի վերջ, 1828ին, այդ հեռաւոր Հնդկաստանէն Պ. Յովհ. Ավդալեան կը գրէր առ Գերայ Սոմալ. « Վարդանեան ողբերգութիւնն յօրինեալ մեծի բանաստեղծին մերոյ Հ. Ղ. Վ. Ինճիճեան՝ զարթուցեալ է սատ (Հընդկաստան) զհուր իմն ջերմեռանդութեան եւ հայրենասիրութեան ի սիրտս հայկազուն ընթերցողաց: Արժան է երկնածիր բանաստեղծին մերոյ պարապել յօրինուածս այնպիսի ողբերգութեանց որոց գործն կամ առարկայքն գտանին յիշատակեալ յաղետալի անցս պատմութեան մերոյ »:

Հ. Բ. Սարգիսեան կը զարմանայ այս երեւոյթին վրայ, թէ ինչպէս գործը Հընդկաստան անցած էր: Ըստ իս դիւրին է մեկնել:

Մեր Մխիթարեան Հարց զանազան անգամներ առիթ ունեցած են, ինչպէս յայտնի է, Հնդկաստան անցնելու. օր. 1817ին Հ. Ս. Սոմալ ու Հ. Ս. Թէոփորեան: Կրնան ասոնք տարած ըլլալ: Հոս կրնայի գետեղել նաեւ կարգ մը նամակներ գրուած Հնդկաստանէն՝ թէ՛ տեղւոյն հայերուն և թէ՛ մեր հայրերուն ձեռքով, ուր կը յայտնուի անբաւ խնդրութիւնը ժողովրդեան երբ կը հասնէին Մխիթարեան հարց նորանոր հրատարակութիւնները մեր վերածնունդի վերաբերեալ՝ լեզուական, մատենագրական, պատմական և այլն գործերով. և արկղները կարծես յափշտակութեան կը մատնուէին. ու լուր կը դրկուէր Ս. Ղազար թէ ուրիշ արկղներով դեռ զրկեն այդ թանկագին գործերէն, քանի որ ժողովուրդը սրբազան ծարաւ մ'ունի:

Ուր կը մնար Պ. Իրազեկի փառաբանած « Խտրադիմայ »:

Հոս կարելի է նկատողութիւն մ'ընենք: Պ. Իրազեկի հետ մենք ալ գիտենք գնահատել Հնդկահայութեան արժանիքները, Թադիադեանի պէս անմահ դէմքեր, կամ Մուրատի և Ռափայէլի նման բարերարներ:

Սակայն ինք յետ անիրաւ կերպով Մխիթարեաններէն խլելու պատմական և իրական իրաւունքը թատերագրութեան առաջ-

նութեան, կարծես մերկացնել ու խզել կ'ուզէ Մխիթարեաններու վրայէն հայ գրական վերածնունդի անկապուտ փառքն ալ և կը շեշտէ թէ հայ թատրոնէն յետոյ հնդկահայերն եղած են նաեւ « հիմնադիրն ու ռահվիրան գրականութեան միջանի ճիւղերում »: Կարծես թէ անոնք կրցած ըլլան հայ պատմագրութիւն մը ստեղծել՝ ինչպէս Չամչեան, կամ Հնախօսական հսկայ գործեր արտադրած՝ ինչպէս Ինճիճեան, լեզուական, քերականական գործեր, ինչպէս հելլէն ու լատին հրաշակերտներ թարգմանած՝ ինչպէս Չամչեան, Աւետիքեան, Թովմաճան, Բագրատունի և Հիւրմիւզ... Թողունք Ալիշանը՝ աննման բանաստեղծ, տեղագիր եւն. և այս ամէնէն վեր ինքը Մխիթար Արքահայր, անմահ հիմնադիր և հեղինակ քերականութեանց, բառգիրքներու, սրբազան մեկնութեանց, գիտական դասագրքերու, Աստուածաշունչի տպագրութեան, քերթողական տաղերու եւ դաստիարակիչ խաղերու:

Պ. Իրազեկի գովեստը չափազանց է, մինչեւ անգամ հնդկահայուն զարմանալի՝ եթէ ոչ ծիծաղելի: Հայ լրագրութիւնն ալ որ իսկապէս հոն ծնաւ, փայլով մ'էր որ անցաւ. մինչ ասդին ինճիճեան 1799էն մինչեւ 1820 հիմը դրաւ աշխարհաբար լեզուով հրապարակագրութեան, որ իր վերջին կերպաձեւութիւնն առաւ եւ շարունակեց « Բազմավէպ »-ով: Չեմ գիտեր տեղին է, 1799 — 1933, այսինքն 135 տարեկան մամուլին վրայ ստուերած ուզել ձգել՝ եռամսայ կայծերով՝ որ գրաբար փայլեցան, որքան որ փայլեցան:

Մեր յարգելի բարեկամը ուրիշ սխալ մ'ալ ունի, այն է նկատել Հ. Պետրոս Մինասեանը որպէս Մխիթարեան առաջին թատերագիր: Ի սէր ճշմարտութեան մենք ալ կ'ըսենք թէ ան Մխիթ. թատերագիրն էր ոչ թէ առաջին՝ այլ վերջիններէն է Ա. շրջանին, ինչպէս Հ. Բ. Սարգիսեան ալ կը նշանակէ. « Նշանաւոր են և մասնաւոր յիշատակութեան արժանի այսպիսի խաղեր երկասիրողաց և թարգմանաբար յօ-

ընդհանուր մէջ Հ. Եղիա Էնտագեան (որ կը գրէր 1776-ին), Հ. Ղ. Ինճիճեան (1795-9), Հ. Գ. Աւետիգեան (1787-92), Հ. Մ. Զախչախեան (1783-89), Հ. Իգնատիոս Փափագեան (1817-20), Հ. Ա. Բագրատունի (1812-17), Հ. Միք. Զէմպէրէկճեան (1830-37), Հ. Եփրեմ Սեթեան (1817-22), Հ. Կարապետ Եսայեան, Հ. Եղիա Թումանեան (1802-1805), Հ. Սահակ Պրոնեան, Հ. Ա. Զէլալեան (1826), Հ. Ա. Պէշիքթաշեան (1826), Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեան (1825), Հ. Մ. Բժշկեան և Հ. Պետրոս Միսասեան (1829-1860) և այլք. (էջ 186):

Իսկապէս Հ. Պետր. Միսասեան առաջիններէն էր որ Ս. Ղազարու շուրջ դարու մը ծնունդ և զարգումը թատրոնը կը փոխադրէր ազգին ծոցը, որպէս կրթական և ազգային մեծ ազդակ, յանձին Մ. Պէշիքթաշեանի եւ տպագրած «Խոսքով Մեծն»-ով:

Խօսքերնիս աւարտելէ առաջ ըսենք որ Միսիթարեան թատրոնը անօրինակօրէն բեղուն եղած է. ունինք շուրջ 300 կտոր, որոնցմէ քսան հատ արդէն տպուած են՝ առանձին կամ «Բազմավէպ»-ի մէջ: Ազգային՝ կրօնական ու քաղաքական դէպքեր ու դէմքեր, ինչպէս Տրդատ, Խոսրով, Վահան Մամիկոնեան, Ս. Ղազարեան, Արա Բագրատունի, Հայկ Դիւզազն, Երուսաղէմ Բ., Գնէյի մահը, Ներսէս Պարբե, Ս. Յոսիկ, Արշակ Բ. (Անյուշ բերդին մէջ), Սուրեն, Վասակ մատենի, Աթաբեկ, Տիգրան, Արտաշէս եւն.:

Միջազգային ընտիր նմոյշներ՝ Որատիոսեանց և Կոստանտինոսեանց մենամարտը, Բժիշկ Բոնի (Մուլիէրի), Երեսակայական հիւանդ, Հոնգուդոս և Թեմիստոկիս (Երկուքն ալ Մեթասթազիոյի), Սառադ և Բրուտոս (Երկուքն ալ Ալֆիերիի), Անկիթադ, Խիպոս, Արիստոքլեմ (Մոնթի), Միհրդատ, Պոլիստոս եւն.:

Զանց կ'ընենք յիշել դեռ երկար շարք մը ընտիր նիւթերու:

1807-էն կը սկսի կատակերգութիւնը աշխարհարար և երբեմն Պոլսոյ ռամիկ բարբառով, եւ մեծ զարկ կը ստանայ Սոմալի ձեռքով: Մեծ համբաւ թողած են Ընչարադ խազնէ Սառաֆ, Առաւ հրեայ, Համի Թըլըքչի, Խեյոք Դաշիր, Աղուաշ Բուստեղձը, Հրիտակատար և հնախոյզ, եւն.:

Պէտք է մոռնալ, ինչպէս կը շեշտէ Հ. Բ. Սարգիսեան ալ, թէ Պէշիքթաշեանի, Հէքիմեանի, Խորէն Նաւապի, Դուրեանի, Թերզեանի, Եսայեանի, Սէտէֆճեանի, Մ. Աղաթեգեանի, Վանանդեանի, Ս. Մինասեանի բոլոր գործերը Միսիթարեան թատերադրութեան հետեւողութեամբ են ամբողջովին: Եւ Ռուսահայ թատերագիրներն ալ կարինեանց, Բարիսուղարեանց, Սունդուկեանց, Պոռեանց, Աղայեանց և դեռ ուրիշներ՝ ստացած են ներշնչման կայծ մը Միսիթարեան թատրոնէն և ապա ուրոյն ձեւով և արուեստով զարգացուցած:

Կը թողունք որ վերջին խօսքն ըսէ Հ. Բ. Սարգիսեան, որ ինքնին արդէն ամփոփ պատասխան մ'է առ Պ. Իրազեկ.

«Ամփոփել ուզելով մինչեւ այստեղ ըրած հետազոտութիւններու արդիւնքը՝ կարող ենք եզրակացնել, թէ ինչպէս ռուսահայոց և տաճկահայ թատրոնը՝ Միսիթարեանց աշակերտներու, այսպէս և սոքա՝ իրենց վարժապետներուն պարտական են, որոնք 86 տարիներ յառաջ կանխեցին զամէնքը, և ամէն կերպ թատերական խաղերով կրթել շանացին՝ նոր սերունդը: Հետեւաբար՝ ինչպէս գրական ամէն ճիւղերու այսպէս նաեւ թատերական ներկայացումներու սկիզբ տուողներն, կրնայ ըսուիլ իրաւամբ, թէ Միսիթարեանց եղած են: Եւ եթէ այդ խաղերն շատերը թէպէտեւ հրատարակելու դիմամբ յօրինուած չեն, այլ իբրեւ ընտանեկան անմեղ զբօսանքի համար պատրաստուած նախափորձեր, սակայն և այնպէս թէ՛ բանաստեղծական ստեղծագործութեամբ և թէ՛ գեղեցկաճաշակ տեսարաններու կողմէն աւելի վեր են՝ քան անկէ վերջ Պոլսոյ մէջ կամ այլուր տրուած ներկայացումներէն շատերը: Այդ խաղերն, որոնք իրենց տեսակին մէջ ուրոյն մատենագրութիւն մը կը կազմեն, եթէ ամբողջապէս հրատարակուած լինէին ժամանակին՝ անշուշտ աւելի մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէին ազգային նոր թատերգութեան. այնու մանաւանդ՝ որ անոնցմէ շատերն աշխարհաբար լեզուով գրուած են և ամենուրեք մատչելի» (էջ 219-20): (Հմտ. 150. «Ռուսահայ գրակ.» 98-105):

Հ. ԵՂԻԱ ՓԵՏԻԿԵԱՆ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ (Ի ՆԱՓՈԼԻ)

Ս. ՓԱԹՐԻՑԻԱՅԻ ԱՐԻԻՆԸ ԿԸ ՀԵՂԿԱՆԱՅ

Այս վերնագրին տակ կրկին հրաշքներ կը պատմէր Նէպոլէի «Pi Mattino» (Առաւօտ) օրագիրը՝ 1933ի 21 Հոկտեմբեր թուով:

Որպէս պատմական դէպք ի նպաստ հայ անուան և մանաւանդ որպէս Նախախնամութեան կողմէ ցոյց տրուած գութի նշան մը մեր հայ տառապեալ ցեղին հանդէպ՝ կ'արժէ որ զայն արձանագրենք ի գիտութիւն մեր ընթերցողներուն:

Կանխենք ըսելու թէ հրաշալի դէպքին պատմականութիւնը ամէն կասկածէ դուրս է, քանի որ մենք իսկ ականջալուր եղանք զգածուած նկարագրութեան մեր երկու հայրերուն՝ որ ականատեսներ էին եղած, ինչպէս լրագիրն ալ կը շեշտէր. «ՀՐԱՇԳԸ ԿԱՏԱՐՈՒԵՑԱԻ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ. ԱՌԱՋԻՆԸ՝ 17ԻՆ (ՀՈԿՏ.) Ի ՆԵՐԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԹԻՆԵԱՆՈՅ (PUTIGNANO) ԱՌԱԳԵՐԵՑԻՆ, ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԻԸ՝ 18ԻՆ (ՀՈԿՏ.) ՄԻԹԱՐԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅՐԵՐՈՒ ԱՌԱՋԵՒ»:

Ականատեսներու վկայութիւնը մեզի վաւերացուց օրագրին նկարագրութիւնը. հետեւաբար զայն ամբողջովին կը թարգմանենք հոս:

«Ս. Փաթրիցիայի արինը՝ որ սրուակի մը մէջ կը պահուի հայկազն Ս. Գրիգորի մեծ վանքին մէջ, ուրիշ մասունքներու հետ՝ Խաչեալ մայրապետներէն (Suore Crocifisse), հաւեցաւ:

Հրաշքը որ տեղի ունեցաւ կրկին անգամ քահանայի և Միսիթարեան հայրերու ներկայութեան՝ պատահեցաւ այն ատեն՝ երբ Քոյր Մարգարիտա աղօթք մը ուղղեց այդ մարտիրոս սրբունդին որպէսզի նշան մը տար պաշտպանութեան Հայաստանի զաւակներուն՝ որոնք այսօր կը տառապէին այն վարչաձեւին տակ որ զիրենք հեռացուցած էր եկեղեցիէն: Հաջիւ թէ լուրը տարածուեցաւ՝ դէպքը զարմանքով և ուրախութեամբ լեցուց հաւատացեալները: Ահա թէ ինչպէս պատահեցաւ հրաշալի դէպքերուն առաջինը, նոյնիման ականատեսներու նկարագրութեան համեմատ:

Յետ միջօրէի, ամսոյս 17ին — որ անուան տօնն էր հայագիր Ս. Գրիգոր վանքի «Խաչեալ Քոյրեր մշտնջենաւոր երկրպագու»ներու Մայր մեծաւորուհոյն — շատ մը քահանաներ բարեմաղթութեան գնացին բարի, զգոն և անխնայ Քոյր Մարգարիտայի: Յետոյ Փաթրիսեանոյի աւագները ուրիշ քահանայի մը հետ ուզեց տեսնել այն մասունքները որոնք կը պահուին այդ մեծ վանքին մէջ: Եւ դէպ ի հոն ընկերեցին ոչ սակաւ Քոյրեր: Յետ կատարելու արարողական աղօթքները և բանալու պահարանը՝ որուն մէջ կը պահուին մասունքներն և սրուակը Ս. Փաթրիցիայի արինով՝ Թանձրացած, զրեթէ մէկ հարկարողամբ բարձրութեամբ խալ մը, փոխանորդ Քոյրը փափաց յայտնեց որ Սրբունքն էր պաշտպանութեան ի ցոյց ո'ւ է նշան մը տար: Եւ սկսաւ արտասանել «Հաւատամք»... և ուրիշ աղօթքներ:

Սկիզբը պզտիկ մը տեսնուեցաւ արեւան մակերեսէն վրայ, յետոյ երկրորդ պզտիկ մը: Աղօթքները շարունակուեցան մինչ կը յուզուէին երկու քահանաներն և Քոյրերը՝ որոնց աչքերն անթաթ մնացին՝ երբ տեսան որ արինը՝ ամբողջապէս հեղուկ դարձած և կարմրափայլ՝ կը լեցնէր բոլոր սրուակը: Արցունքի քթով և առ Աստուած շնորհակալութեան տաղեր էին որ տեղի ունեցան այդ տեսարանին վրայ:

ՍՐԲԱՋԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԸ Ի ՆԱՓԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Յաջորդ օրը, առաւօտեան ժամը 9ին, վենետիկ Միսիթարեան երկու հայրերը՝ Հ. Ղազար Տախեան և Հ. Տիմոթէոս Տէր Կիւլեան՝ Ընդհանուր Մատակարար (Ս. Գահին մօտ. Մ. Խ.), յետ պատարագելու հայագիր Ս. Գրիգորի հոյակապ եկեղեցւոյ մէջ՝ նոյն Ս. Պաշտպանին խորանին վրայ, փափաց յայտնեցին որ յարգանք ընեն և համբուրեն անոր նշխարները:

Առաջնորդուած նոյն այն քահանայն որ նախորդ երեկոյ ականատես եղած էր հրաշքին, տարուեցան Մայր Մեծաւորուհոյն մօտ, որուն սրտառուէ կոչ մ'ուղղեց Ընդհանուր Գործակալը (Հ. Տիմոթէոս վարդապետ) որ աղօթեն և աղօթել տան առ Ս. Գրիգոր որպէսզի Հայաստան՝ երբեմն երկիր դրախտավայր և բազմաձին մայր Մարտիրոսաց, հիմա բաժան բաժան, բզջատուած, կրօնազուրկ, զանաչ իր հաւատքին, իր փառքերուն, վերստին գտնելու իր հանգիստը Յիսուսի սրտին մէջ:

Քոյր Մարգարիտա, որուն անհաւատալի կը թուէր այսպիսի գորովագին յուշերով վերապրում մը, պատասխանեց թէ Ս. Քահանայապետը՝ իր շնորհած պատմական երկու ունեկրութեանց ատեն՝ յորս Խաչեալ Քոյրերուն աւանդեց Ս. Գրիգորի սուրբ Տան վարչութիւնը՝ այս բանն հրամայեց. «Աղօթել, շա'տ աղօթել, աղօթել շարունակ և ուժգին, հաւատքի արցունքով և սիրոյ ժպիտով, և ընդունիլ Աստուծմէ՝ բարեխօսութեամբ Ս. Գրիգորի — որում մասունքներն յամօմուած էին խաչի դուստրներում — որպէսզի Հայաստանի ժողովուրդը այնքան սիրելի իր սրտին որպէս Հայ և Հոյիւ, վերջապէս գտնէր կարգի, ամբողջութեամբ, ամբողջութեամբ ուղիւ և վերստին մուգէր փառաբանութեամբ երգը իր Սուրբ Լուսաւորչիւնը»:

Երկու Միսիթարեաններն երբ լսեցին թէ Ս. Քահանայապետը հայրական այնքան բարեացակամութեամբ կը հետաքրքրուի, կ'աղօթէ և աղօթել կու տայ Հայաստանի համար, շատ գոհ մնացին, իրենք ալ ուզեցին